

چالش در آموزش محتوایی روش‌شناسی کیفی در مطالعات شهرسازی «از تحلیل کیفیت‌ها تا اعتماد‌پذیری یافته‌ها»*

رضا خیرالدین*

ابراهیم دلایی میلان**

چکیده

با توجه به ماهیت کیفی پدیده‌های مداخله‌گر در محیط شهری، بدون تردید روش‌های کیفی می‌توانند در مطالعات شهرسازی کاربرد موثری داشته باشند. با وجود همه نقاط قوتی که روش تحقیق کیفی در پژوهش‌های محیطی به‌خصوص مطالعات شهری دارد، اعتبار و پایایی این روش در اغلب مطالعات شهرسازی مورد غفلت پژوهشگران قرار گرفته، در نتیجه یافته‌های پژوهش که منجر به اجرای برنامه‌ها و طرح‌های توسعه شهری شده با ضعف‌های اساسی روبه‌رو می‌شود. با توجه به ویژگی‌ها، روش‌ها و فرایندهای پژوهش‌های کیفی، این پرسش مطرح می‌شود که «جایگاه اعتبار و پایایی در یافته‌های حاصل از پژوهش‌های کیفی در بستر مطالعات شهرسازی چیست؟ چالش‌های آموزشی و در مقابل، رویکردهای پاسخ‌دهنده کدامند؟» تحقیق حاضر با رویکرد تحلیلی و با تأکید بر دو بُعد آموزشی و پژوهشی روش تحقیق، به تحلیل پایایی پژوهش‌های کیفی در مطالعات مهندسی شهرسازی می‌پردازد. بررسی‌های تحقیق حاضر نشان می‌دهد، چالش‌های اساسی در پایایی پژوهش‌های کیفی در مطالعات شهری را می‌توان در سه دسته کلی؛ چالش‌های آغازین پژوهش، چالش‌های تحلیل پژوهش و چالش‌های پایانی پژوهش تقسیم‌بندی کرد. در ادامه با هدف تقویت بُعد آموزشی و پژوهشی روش تحقیق از یک‌سو و رفع چالش‌های مذکور از سوی دیگر، بر رویکردهایی مانند «بهبود آموزش روش‌شناسی در شهرسازی، آموزش پژوهش محور مدل‌ها و نرم‌افزارهای کمی و ارائه یافته‌هایی مفهومی و کاربردی» تأکید می‌شود.

واژگان کلیدی

اعتبار و پایایی، آموزش محتوایی، روش‌شناسی پژوهش، مطالعات شهرسازی، تحلیل کیفیت‌ها، اعتماد‌پذیری یافته‌ها

* این مقاله مستخرج از بخش «روش‌شناسی پژوهش» پایان‌نامه کارشناسی ارشد ابراهیم دلایی میلان با عنوان «تبیین فرایند قانونی و اجرایی سلب و تأمین حقوق مالکانه در طرح‌های نوسازی شهری» به راهنمایی آقای دکتر رضا خیرالدین و مشاوره آقای دکتر غلامرضا کامیار در دانشگاه علم و صنعت ایران است.

* استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران (نویسنده مسئول)
Email: Reza_kheyroddin@iust.ac.ir

** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران
Email: ebrahimmilan2012@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۵/۹/۲۶

تاریخ ارسال: ۹۵/۴/۱۲

فصلنامه راهبرد / سال بیست و پنجم / شماره ۸۱ / زمستان ۱۳۹۵ / صص ۲۶۵-۲۸۶

جستار گشایی

آشنایی محققان با روش‌های تحقیق علمی و مهارت آنان در اجرای دقیق این روش‌ها از مهم‌ترین عوامل موفقیت طرح‌های پژوهشی محسوب می‌شود. در واقع، روش تحقیق همچون نقشه‌ای مسیر حرکت پژوهشگر را به او نشان می‌دهد و او به دنبال مسیرهای موجود در این نقشه به سمت مقصد مورد نظر حرکت می‌کند. به دنبال این امر هر کدام از علوم مختلف، روش تحقیق خاص خود را دارند که از راه آن به نتایج و یافته‌های متناسب با اهداف خود دست پیدا می‌کنند. از آنجاکه مطالعات شهرسازی (برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری) خود نوعی از مطالعات محیطی محسوب می‌شود، اخیراً پژوهشگران این حوزه به‌طور فزاینده‌ای در جهت تحلیل مسائل پژوهشی مورد نظر خود، از مطالعات کیفی یا ترکیبی (کمی - کیفی) استفاده می‌کنند.

«انتخاب رویکردهای کمی یا کیفی در پژوهش، بر اساس نوع و ماهیت داده‌های مورد نیاز برای انجام پژوهش و هدف‌های تحقیق و میزان درک و آگاهی محقق از نوع داده‌ها و شیوه‌های دستیابی بهتر و دقیق‌تر به داده‌ها صورت می‌گیرد» (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۷: ۵). ضرورت استفاده از روش‌های کیفی در بستر پژوهش‌های محیطی در مقیاس عام و مطالعات مهندسی شهرسازی در مقیاس خاص، از آنجا نشأت می‌گیرد که یا داده‌های به‌دست‌آمده در فرایند پژوهش، کمیت‌پذیر نبوده یا اصلاً اطلاعات دقیق و روزآمدی حاصل نمی‌شود و در نتیجه ضعف و ناکارآمدی روش‌های کمی در بسیاری از پژوهش‌های محیطی، ادراکی، رفتاری، مشارکتی، حسی، ذهنی و ... را موجب می‌شود.

از یک‌سو افزایش پژوهش‌های کیفی در بستر مطالعات شهرسازی و از سوی دیگر تلاش در جهت غنی‌سازی یافته‌های پژوهش‌های مذکور، ضرورت بیش‌ازپیش پرداختن به ماهیت و رویکرد پژوهش کیفی، اهمیت و شاخص‌های اساسی پایایی در این پژوهش‌ها و ارائه راهکارهای تقویت‌کننده آموزشی و پژوهشی این روش تحقیق در بستر مطالعات شهری را نمایان می‌سازد. در این مقاله درصدد هستیم که ضمن توجه جدی به نحوه آموزش روش تحقیق در مهندسی شهرسازی، به چالش‌های موجود در استفاده از رویکردهای کیفی در متدولوژی پژوهش در مطالعات مهندسی شهرسازی بپردازیم. لذا هدف اصلی پژوهش تبیین جایگاه پایایی پژوهش‌های کیفی در اصالت‌بخشی به یافته‌ها و کاربردپذیری نتایج حاصله از مطالعات مهندسی شهرسازی است که این فرایند با رویکرد تحلیلی و با تأکید بر بُعد آموزشی روش‌شناسی، ساختار پیدا می‌کند.

۱. بیان اهمیت و ضرورت مسئله تحقیق

امروزه با توجه به تغییر ماهیت پارادایم‌ها از اثبات‌گرایی صرف در پژوهش‌های کمی به پارادایم‌های تفسیری، روش تحقیق کیفی یکی از رایج‌ترین روش‌های پژوهشی به حساب می‌آید. با وجود همه نقاط قوتی که پژوهش‌های کیفی در مطالعات محیطی و به‌خصوص مطالعات شهری دارد، کم‌توجهی به ماهیت روش‌شناسی این نوع پژوهش‌ها، قابلیت اعتماد و اطمینان‌پذیری یافته‌های حاصله از مطالعات را با ابهاماتی جدی روبه‌رو می‌سازد. گستردگی استفاده از روش کیفی در یک دهه گذشته توسط پژوهشگران در مطالعات شهرسازی از یک‌سو و تغییر ساختار پژوهش‌ها از کاربرد نرم‌افزاری و الگوهای کمی صرف به مشارکت‌دادن مردم در دستیابی به پرسش‌های پژوهش از سوی دیگر، ضرورت توجه به آموزش ماهیت و رویکرد روش‌شناسی کیفی و کاربردی کردن یافته‌های این رویکرد در پژوهش‌های شهری را رقم می‌زند. با وجود رواج پایایی در تحقیقات کمی، پایین بیان می‌کند که پایایی و روایی دو عاملی هستند که هر پژوهشگری کیفی باید در زمانی که مشغول طرح‌ریزی، تجزیه و تحلیل داده‌ها و داوری کیفیت پژوهش است به آنها توجه کند (خسروی، ۱۳۸۸: ۱۷۳)؛ از آنجاکه این توجه در گرو آموزش صحیح است، بنابراین ضرورت پژوهش منتج به کالبدشکافی محتوایی چالش‌های آموزش روش تحقیق در پژوهش‌های محیطی به‌طور عام و مطالعات مهندسی شهرسازی به‌طور خاص می‌شود.

۲. روش‌شناسی

با توجه به ماهیت پرسش‌های پژوهش و جهت‌گیری اصولی که بر بینش ما حاکم می‌سازد، بُعد شناخت‌شناسی پژوهش از نوع «تفسیری» است؛ پارادایمی که در مقیاس عام در بستر مطالعات شهرسازی با تفسیرگرایی استقرایی به تحلیل نحوه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری می‌پردازد و در مقیاس خاص در این پژوهش نقش پیونددهنده روش‌شناسی کیفی و پژوهش‌های شهرسازی را ایفا می‌کند. این پیوند بر پایه «رویکرد کیفی و ماهیت توصیفی» استوار است. به‌منظور تقویت پایه‌های نظری و تدقیق چارچوب مفهومی، ابتدا هسته‌های نظری پژوهش؛ یعنی «روش‌شناسی کیفی» و «پایایی پژوهش» تعریف و تبیین می‌شود. در ادامه پژوهش به تحلیل ابعاد مغفول در آموزش محتوایی روش‌شناسی کیفی با استفاده از «استدلال منطقی» پرداخته می‌شود. اطلاعات مورد نیاز در بستر پژوهش نیز بر اساس «مشاهده اسنادی» از جمله منابعی که به مجموعه فکری «روش‌شناسی، پژوهش‌های شهری، آموزش روش تحقیق» مرتبط بوده، جمع‌آوری شود. در شکل زیر، عناصر شکل‌دهنده روش‌شناسی این پژوهش، در دو طیف مجزا جمع‌بندی شده است.

شکل (۱) - طیف دوقطبی روش تحقیق برای پژوهش حاضر

(مأخذ: نگارندگان)

۳. چارچوب نظری و مفهومی پژوهش

۳-۱. ماهیت و رویکرد پژوهش‌های کیفی

تعریف و مفهوم روش تحقیق کیفی از مقایسه آن با تحقیق کمی و تشریح تفاوت‌های بین این دو رویکرد معنا پیدا می‌کند. محمدی به نقل از پاین (۲۰۰۵) در این زمینه می‌نویسد: «روش تحقیق کیفی تلاشی است جهت توصیف غیرکمی از موقعیت‌ها، حوادث و گروه‌های کوچک اجتماعی با توجه به جزئیات و همچنین سعی برای ارائه تعبیر و تفسیر معانی که موقعیت‌های طبیعی و عادی به زندگی خود و حوادث می‌بخشد و بر این فرض استوار است که کنش متقابل اجتماعی کلیتی درهم‌تنیده از روابطی را تشکیل می‌دهد که به‌وسیله استقرا قابل درک است» (محمدی، ۱۳۸۷: ۱۶). پاول نیز پژوهش کیفی را این‌گونه توصیف می‌کند: «در صورتی‌که زمینه‌ای خاص در پژوهش تا آن حد شناخته‌شده باشد که امکان الگوسازی مقدماتی، تنظیم فرضیه یا حتی ارائه نظریه درخصوص آن وجود داشته باشد می‌توان از رویکرد اثبات‌گرایی و روش کمی‌پذیر آن استفاده کرد، اما اگر اطلاعات موجود در یک زمینه خاص چنان اندک باشد که حتی تشخیص اینکه نادانسته‌ها کدام هستند خود مسئله‌ساز باشد، باید از رویکرد طبیعت‌گرایانه و روش‌های کیفی بهره جست» (پاول، ۱۳۷۹: ۲۱۱).

پژوهش کیفی تا اندازه‌ای یک اصطلاح عام دال بر روش‌هایی از پژوهش است که بر معنای پدیده‌های مورد پژوهش تأکید دارد؛ بنابراین در زمینه گسترده راهبردهای پژوهش، کیفی بودن، با تعهد به منطقی زبان، واسطه‌ای برای درک امور انسانی و پدیده‌های مداخله‌گر در جامعه مورد

مطالعه شناخته می‌شود (صدوقی، ۱۳۸۷: ۱۳). از آنجاکه مقایسه رویکرد و ماهیت پژوهش کیفی و کمی، به شناخت رسالت و اهمیت جایگاه پژوهش‌های کیفی کمک می‌کند، در نگاره شماره (۱) به این مقایسه پرداخته می‌شود. همچنین شناخت نقاط قوت و ضعف روش تحقیق کیفی در پژوهش‌هایی از قبیل مطالعات محیطی و شهرسازی، نقش بسیار مهمی در اصالت‌بخشی به پژوهش‌های این حوزه در زمینه آموزش روش‌شناسی پژوهش از یک‌سو و تقویت یافته‌های پژوهشی از سوی دیگر دارد. در نگاره شماره (۲) این شناخت مورد بررسی قرار گرفته است.

نگاره شماره (۱) - مقایسه رویکرد کمی و کیفی با توجه به عناصر روش پژوهش

عناصر روش پژوهش	روش‌شناسی کیفی	روش‌شناسی کمی
دیدگاه فلسفی	تفسیرگرا، پدیدارشناختی، استقرایی، کل‌نگر، ذهنی، درون‌مدار، فرایندمدار و اکتشافی، مردم‌شناختی.	خردگرا، اثبات‌گرا، قیاسی، فرضیه‌ای، جزءنگر، عینی، برون‌مدار، بازده‌مدار.
هدف پژوهش	شناخت انگیزه‌ها، تولید فرضیه و اندیشه، کشف روندها، درک پدیده‌های اجتماعی.	تعیین داده‌ها و تعمیم‌یافته‌ها، اندازه‌گیری عقاید و نظرها، پی‌بردن به روابط علی و معلولی.
رویکرد پژوهش	قیاسی	استقرایی
جامعه مورد مطالعه	توصیف نمی‌شود.	دقیقاً تعریف می‌شود.
نمونه مورد مطالعه	معمولاً گروه نمونه کوچک و به‌صورت هدفمند انتخاب می‌شوند	انتخاب تصادفی گروهی از جامعه که معرف جامعه باشد
شیوه‌های جمع‌آوری داده‌ها	مشاهده، مصاحبه، اسناد و مدارک و به‌ندرت پرسشنامه و به‌طور کلی ابزارهای گردآوری داده‌های ساختار نیافته‌تر	پرسشنامه، آزمون، مصاحبه و مشاهده و به‌طور کلی ابزارهای ساختار یافته‌تر
شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها	تحلیل‌های توصیفی و تفسیری و بدون تحلیل‌های آماری	تحلیل‌های آماری اساس تجزیه و تحلیل را تشکیل می‌دهد.
هدف تحلیل داده‌ها	نظریه‌سازی	آزمون نظریه
یافته‌های پژوهش	اغلب وابسته به محیط و تعمیم ناپذیر آماری، ادراکی و کل‌نگر و توصیفی	اغلب آماری و تعمیم‌پذیر به جامعه مورد مطالعه، دقیق و عددی
دامنه یافته‌ها	تفریدی (یگانه و تعمیم‌ناپذیری)	عام‌گرایی (تعمیم‌پذیر)
بازنمایی یافته‌ها	حکایتی و مدل‌های مفهومی	جداول و نمودارهای آماری
نتایج پژوهش	اکتشافی و تفسیربردار	اغلب آماری و عینی
محیط پژوهش	اغلب طبیعی و واقعی	اغلب مصنوعی و آزمایشگاهی
طرح پژوهش	ساختار یافته، خودجوش، خاص پژوهش	ساختار یافته، نظام‌مند، تکرارپذیر
پژوهشگر	فردی محرم و جزئی از فرایند پژوهش است.	فردی برونی و جدای از فرایند پژوهش

صدای پژوهشگر	اول شخص، لحن فعالانه	سوم شخص، لحن منفعلانه
متغیرها	اغلب متغیرها به‌طور دقیق کنترل نمی‌شوند.	به‌طور دقیق تعریف و کنترل می‌شوند.
شیوه ارائه گزارش	اغلب توصیفی و به شیوه‌های داستان‌گونه، تاریخچه‌ای، حکایتی و غیره.	اغلب بر اساس روش آکادمیک و فصول مشخص شده ارائه می‌شود.

(مأخذ: برگ، ۱۹۹۸؛ گوبا و لینکلن، ۱۹۹۸؛ حریری، ۱۳۸۵؛ روحانی، ۱۳۸۸؛ دلاور، ۱۳۷۳؛ دانایی‌فرد و مظفری، ۱۳۸۷؛ براتی و همکاران، ۱۳۹۲؛ مارشال و راس‌من، ۱۳۸۶؛ آندرانوویچ، ۱۳۸۲؛ Sulaiman, 2012, Marshal, 2010; Sarakos, 1998).

نگاره شماره (۲) - نقاط ضعف و قوت روش تحقیق کیفی

منبع	توضیحات	نقاط ضعف و قوت
نقاط قوت:	مشاهده رفتار طبیعی	پدیده در دنیای واقعی و نه در محیطی ساختگی بررسی می‌شود.
	انعطاف‌پذیری	پژوهشگر می‌تواند تحقیق خود را بر اساس موقعیت‌های جدید، گسترش دهد.
	فهم عمیق‌تر	توانایی روش در دستیابی به نظریه‌های مبتنی بر ادراک و کنش‌های جامعه.
	نتایج تفصیلی‌تر	ارائه یافته‌های توصیفی و تفسیری و نه خروجی صرفاً عددی در پژوهش.
	گستره بیشتر پیش‌بینی	در مطالعات کیفی سخن از «بودن یا نبودن» و «چگونه‌بودن» است برخلاف مطالعات کمی که صحبت از «چقدربودن» است.
نقاط ضعف:	ضعف در تکرارپذیری	پژوهشگران خود ابزار پژوهش بوده، پس تکرارپذیری پژوهش عملی نیست.
	مشکلات در تعمیم	محدودیت روش تحقیق کیفی در نتیجه‌گیری‌های حاصل از پژوهش کیفی.
	فقدان شفافیت	بی‌مبالاتی پژوهشگران در روش‌های انتخاب نمونه‌ها، جمع داده‌ها و تحلیل.
	بیش از حد ذهنی	پژوهش‌های کیفی مبتنی بر ادراک ذهنی و حسی از جامعه مورد مطالعه است.
	پیچیدگی پژوهش	پیچیدگی پژوهش در فهم چگونگی وقوع پدیده‌ها و نحوه ارتباط آنها با هم.

(مأخذ: نگارندگان)

در بررسی مسائل مربوط به حوزه مطالعات شهری، با توجه به اینکه از یک‌سو، شهر به‌عنوان پدیده‌ای پویا عمل می‌کند و از طرف دیگر، این پژوهش‌ها و مطالعات در بستری صورت می‌گیرد که نتایج این پژوهش‌ها بر ساختار و ماهیت آن (یعنی شهر و انسان‌های ساکن در آن)

تأثیرگذار است؛ همسو با به‌کارگیری روش‌های کمی، باید از پژوهش‌های کیفی نیز در دستیابی به اهداف مورد نظر بهره گرفت. زیرا تحقیق‌های مبتنی بر رویکرد کیفی هدف‌هایی را دنبال می‌کند که با شاخص‌های آماری قابل ارزیابی نیستند، اما فرضیاتی را برای شاخص‌های کمی فراهم می‌آورد؛ بنابراین به دنبال بررسی مفهوم و ماهیت روش‌شناسی کیفی و نقاط ضعف و قوت این رویکرد در مطالعات محیطی، به‌ویژه پژوهش‌های شهری، ضرورت و جایگاه روش‌شناسی کیفی در این طیف مطالعاتی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۳-۲. ضرورت به‌کارگیری و جایگاه روش‌شناسانه پژوهش‌های کیفی در مطالعات شهری

اهمیت تحقیق و روش‌شناسی پژوهش در زمینه مسائل شهری از آنجا نشئت می‌گیرد که انجام مطالعات روزآمد درباره مسائل، ماهیت شهر و جامعه شهری نیازمند پژوهش‌های آماری از یک‌سو و تحلیل‌های تفسیری در مورد مسائل رودرروی این حوزه مطالعاتی از سوی دیگر است. جایگاه روش‌های کیفی در تحقیقات جغرافیایی و پژوهش‌های محیطی با سایر علوم یکسان و همانند نیست (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۷: ۸). در حوزه مطالعات شهرسازی تنوع پدیده‌های انسانی و طبیعی در فضا، عدم پذیرش روش‌های آماری توسط برخی از بسترهای فرهنگی-اجتماعی، کاستی‌های ذاتی روش‌های آماری و ضعف پژوهشگران کم‌تجربه در حوزه مطالعات کمی، روش پژوهش کمی را با ابهاماتی روبه‌رو می‌کند که اهمیت و ضرورت روش تحقیق کیفی را بیشتر نمایان می‌سازد و در مواردی نیز استفاده ترکیبی از دو روش بالا راه‌حل نهایی پژوهشگران این حوزه تلقی می‌شود.

طرفداران رویکرد ترکیبی بر این باورند که تلفیق یافته‌های کمی و کیفی می‌تواند به شواهد و مدارک بیشتر، مطمئن‌تر و بنابراین اعتماد بیشتر به ارزش حقیقی نتایج منجر شود (خنیف‌ر و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۰). روش‌های کمی به دلیل خصوصیات خاص خود از جمله دقیق بودن، قابل دفاع بودن و کمتر خطاپذیر بودن مورد توجه و کاربرد متخصصان امر بوده است. با این وجود، برخی معتقدند که ذهنیت مردم را نمی‌توان به صورت کمی سنجید، بنابراین برای حل این موضوع، محققان به تحقیق‌های کیفی روی آوردند (Schobel, 1993: 142). با این نتیجه پژوهشگران حوزه شهری در جهت تقویت یافته‌های علمی خود از یک‌سو و درک بهتر از محیط زندگی شهری و پدیده‌های درون آن از سوی دیگر، روی به پژوهش‌های کیفی می‌آورند تا با استفاده از روش‌های تعریف‌شده در رویکرد کیفی به پژوهش‌های نظام‌مند و دقیق همراه با درک محیط مورد مطالعه و ساکنانش دست یابند.

علل رواج کاربرد روش کیفی در پژوهش‌های مهندسی شهرسازی همراه با مثال‌هایی برای هر علت (نمونه عناوینی از پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران) در نمودار زیر جمع‌بندی شده است.

شکل (۲): عوامل مؤثر بر انتخاب روش تحقیق کیفی در مطالعات شهری

۳-۳. معیارهای اساسی در پایایی بودن پژوهش‌های کیفی (با تأکید بر مطالعات شهری)

«روایی و پایایی ابزارهای یک معرفت‌شناسی، اثباتی بنیادین به شمار می‌روند» (خسروی، ۱۳۸۷: ۱۷۴). در حوزه پژوهش‌های کیفی، تکرارپذیری نتایج مانند پژوهش‌های کمی رایج نبوده، اما دقت، اعتبار و انتقال‌پذیری در پیچه‌های ارزیابی یافته‌های یک تحقیق را در اختیار می‌گذارد. پیچیدگی ادراکی و ذهنی پدیده‌ها و مسائل رایج در شهر و غیرقابل کمیت‌پذیری بسیاری از داده‌های حاصل‌شده، پژوهشگران این حوزه را بیش‌ازپیش به استفاده از روش‌شناختی کیفی در دستیابی به اهداف پژوهشی خود سوق می‌دهد. داده‌های حاصل‌شده از روش کیفی به‌خودی‌خود معنا و مفهوم علمی لازم را ندارد.

در جهت معنادار شدن و استانداردسازی این داده‌ها و اطلاعات گردآوری‌شده در فرایند پژوهش کیفی در حوزه مطالعات شهری، از روش‌های هم‌مقیاس‌سازی از قبیل «نرمالیزه کردن، خطی و فازی» استفاده می‌شود. اگر به‌کارگیری دقیق‌تر و علمی‌تری در فرایند ذکرشده در بالا

صورت نپذیرد، ابهاماتی در نتایج و یافته‌های حاصل شده رقم خواهد خورد که پایایی و اعتبار پژوهش را ضعیف و غیرقابل استناد خواهد کرد.

شهر انبوهی از مسائل و موضوعات بنیادینی است که با انسان و داشته‌هایش معنا می‌یابد. شهر در معنای تاریخی خود نقطه‌ای است که در حداکثر تمرکز قدرت و فرهنگ یک اجتماع متبلور می‌شود. شهر شکل و نشانه روابط منسجم اجتماعی و جایگاه معبد، بازار، کاخ دادگستری و آکادمی است. در حقیقت در شهر کالای تمدن تکثیر می‌شود (ریاضی، ۱۳۹۲: ۱۱۳). بر مبنای چنین پایه‌ای است که درک و فهم شهر و پدیده‌های اندرون آن بدون درک کیفیت‌های مداخله‌گر، امکان‌پذیر نیست. بنابراین داده‌های کیفی به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر در پژوهش‌های شهری، اهمیت و نقش بسزایی در نتایج و یافته‌های حاصله از پژوهش را ایفا می‌کند. هم‌زمان با نقد پژوهش‌های کمی به خاطر اتکا به اعداد و ارقام، پژوهش کیفی نیز از جهت روایی و پایایی مورد چالش قرار گرفت. تعدادی از پژوهشگران پیش‌تاز در عرصه پژوهش‌های کیفی، بجای تعیین چگونگی توجه به دقت علمی در پژوهش کیفی، ادعا کردند که روایی و پایایی واژه‌های خاص پارادایم کمی بوده و با پژوهش کیفی سنخیت ندارد (Schobel, 1993: 142). از سوی دیگر برخی اندیشمندان معیارهایی را برای تعیین روایی و پایایی و همین‌طور تضمین دقت علمی در پژوهش کیفی پیشنهاد کردند (دانایی‌فرد و مظفری، ۱۳۸۷: ۱۶). توجه به پایایی و اعتبار پژوهش‌های کیفی و تأکید بر آن از یک‌سو و شناخت عوامل مؤثر بر این پایایی نیز از سوی دیگر، باید هم از بعد آموزشی (به‌عنوان مبحثی از روش تحقیق) و هم از بعد پژوهشی (به‌عنوان ابزاری برای تقویت اعتبار پژوهش) مورد تحلیل قرار گیرد.

شکل (۳) - سه روش ترکیب داده‌های کمی و کیفی و جایگاه داده‌های کیفی در

دستیابی به نتایج پژوهش

(source: Creswell, 2003:89)

در نگاره زیر سعی شده است که معیارهای پایایی در پژوهش‌های شهرسازی که زیرمجموعه مطالعات محیطی به حساب می‌آید و به نحوی بر شاخص‌های آموزش روش پژوهش تأکید دارد، بررسی شود.

نگاره شماره (۳) - معیارهای اساسی در پایایی بودن پژوهش‌های کیفی در مطالعات شهرسازی

معیار پایایی	توضیحات
تحلیل گفتمان بین ذینفعان	برایند گفتمان حاصله از ذینفعان مداخله‌گر در موضوع، عامل و عنصر تقویت‌کننده پایایی پژوهش است.
گردآوری و تحلیل هم‌زمان داده‌ها	گردآوری و تحلیل داده‌ها، هم‌زمان و به‌صورت غیرخطی و بافت‌مدار و تفسیری انجام می‌شود.
تماس طولانی با محیط پژوهش	پژوهشگر باید با گروه مورد مطالعه (مصاحبه‌شوندگان و پدیده‌های مداخله‌گر) در ارتباط مستقیم باشد.
عدم قطعیت در نتیجه‌گیری	در پژوهش‌های کیفی محیطی، یافته‌های پژوهش قطعیت یافته‌های مطالعات کمی را ندارند.
انسجام روش‌شناسی	وابستگی متقابل اجزای پژوهش کیفی، همسویی بین پرسش و عناصر شیوه پژوهش را ایجاد می‌کند.
متناسب‌بودن نمونه	اشباع داده‌ها، تکرارپذیری در طبقه‌ها را تضمین می‌کند و تکرارپذیری، جامعیت و کاملیت پژوهش را تقویت می‌کند.
حساسیت پژوهشگر	حساسیت، انعطاف‌پذیری و مهارت پژوهشگر در تمام فرایندها، نوعی تقویت پایایی تحقیق است.
شکل‌دهی نظریه	نظریه‌ها به‌عنوان رهاورد فرایند پژوهش و مبنایی برای مقایسه و توسعه بیشتر تلقی می‌شود.
اطمینان‌پذیری	به میزان بازایافت‌پذیری یافته‌ها و تکرارپذیری داده‌ها از سوی سایر افراد اطلاق می‌شوند.
اعتماد‌پذیری	به میزان صحت یافته‌های حاصل از مطالعه پدیده‌ها، افکار و اذهان جامعه مورد نظر بستگی دارد.
کفایت منابع	به‌کارگیری و استفاده از منابع و پژوهش‌های کارآمد و روزآمد در جهت تقویت بعد تحلیل استنادی پژوهش.
کاربردی	مطلوب است که یافته‌ها مفید و کاربردی (اجراشدنی) باشند تا پژوهش ارزش بیشتری داشته باشد.

(منبع: نگارندگان)

۴. بحث و تحلیل

۴-۱. چالش‌های مغفول از بعد آموزشی در روش‌شناسی کیفی برای مطالعات شهرسازی

هر پژوهشگری در بستر پژوهشی که مدنظر دارد، روش‌شناسی خاصی را در پیش می‌گیرد. از مهم‌ترین شاخص‌های هر روش تحقیق، پایایی و روایی آن روش است. وقتی که پایایی، مفهومی

برای ارزیابی کیفیت در تحقیق کمی با یک منظور تبیینی تلقی می‌شود، با مفهوم تحقیق کیفی خوب (معتبر) ارتباط پیدا می‌کند؛ در حالی که مفهوم کیفیت در مطالعه کیفی قصد ایجاد فهم و ادراک را دارد. تفاوت در اهداف ارزیابی کیفیت مطالعات در تحقیقات کمی و کیفی یکی از دلایلی است که مفهوم روایی و پایایی در تحقیق را نامربوط می‌سازد.

به عقیده/استنباط مفهوم پایایی در تحقیق کیفی، حتی گمراه‌کننده نیز هست (خسروی، ۱۳۸۷: ۱۷۸). بی‌توجهی پژوهشگران به پایایی یافته‌های کیفی در مطالعات شهری همواره نتایج و یافته‌های حاصل از پژوهش را با انتقاد اساسی مواجه می‌کند؛ لذا پژوهشگر باید دقت لازم، مطالعه کافی، برنامه‌ریزی دقیق و اجرای اصولی در طول فرایند پژوهش را مورد توجه قرار دهد. در حوزه مطالعات شهری، انتخاب نوع روش تحقیق (کمی، کیفی یا ترکیبی) از مهم‌ترین و اساسی‌ترین تصمیمات در فرایند پژوهش محسوب می‌شود (Gaber 1993: 140). آنچه به‌کارگیری پژوهش‌های کیفی و به دنبال آن پایایی پژوهش را با ابهاماتی روبه‌رو می‌سازد، را می‌توان در سه بخش کلی چالش‌های آغازین پژوهش، چالش در تحلیل پژوهش و چالش‌های پایانی پژوهش بررسی کرد.

۲-۴. چالش‌های آغازین پژوهش؛ ضعف روش‌شناسی پژوهش و عدم آموزش منسجم

روش تحقیق

تحلیل ذینفعان، نقشه فرهنگی، دیده‌بانی و رصد فرهنگی، علائم ضعیف، سناریو و چشم‌انداز (عیوضی و کشاورزترک، ۱۳۹۲: ۱۲) به‌عنوان روش‌ها و رویکردهایی در فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری می‌باشند که ارتباط تنگاتنگی با ادراک و رفتار شهروندان دارند؛ ادراکی که نه با روش‌های آماری و مدل‌های کمی، بلکه با به‌کارگیری روش‌شناسی کیفی حاصل‌شده و مورد تحلیل قرار می‌گیرد. انتخاب روش تحقیق مناسب برای تکمیل فرایند پژوهش و مطالعات شهرسازی و به دنبال آن تکمیل فرایند برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت در حوزه مسائل شهری امری ضروری به نظر می‌رسد.

فقدان محسوس انجام پژوهش‌ها و مطالعات کافی در حوزه مهندسی شهرسازی در زمینه بررسی روش‌های تحقیق و ارائه مدل‌ها و الگوهایی که پژوهشگران و دانشجویان این رشته بتوانند بر مبنای آن، پژوهش‌های خود را بر اساس مطالعات دانشگاهی بنا کنند، اغلب طرح‌ها و پژوهش‌های حوزه شهرسازی، به‌ویژه پژوهش‌های کیفی را با یک آشفتگی ناشی از اعمال سلیقه‌ها در تبیین و تعیین شیوه تحقیق مواجه می‌سازد.

از مهم‌ترین نقاط ضعفی که در بستر پژوهش‌های پیچیده کیفی، به‌خصوص در پایان‌نامه‌های دانشجویی به‌وضوح دیده می‌شود، ضعف در شناخت «روش تحقیق» مناسب و به‌کارگیری آن در فرایند پژوهش است. روش‌های کمی بر پایه فرایند، آموزش و ساختار منسجمی که در مطالعات علوم طبیعی و انسانی برای آن تعریف شده است، در پژوهش‌های

شهری آن‌گونه که انتظار می‌رود از ماهیت علمی قابل قبولی برخوردار است. اما پژوهش‌های کیفی در بستر مطالعات شهری از یک‌سو، به دلیل پیچیدگی ماهیت مسائل و موضوعات شهری و از سوی دیگر، به دلیل ضعف آموزشی در بی‌توجهی به سطوح پنج‌گانه پژوهشی (پارادایم پژوهش- روش‌شناسی پژوهش- روش پژوهش- تکنیک پژوهش- ابزار پژوهش) از فرایند و ساختار منسجم علمی در بخش روش‌شناسی بی‌بهره است. تردید نسبت به رویکرد کیفی در آغاز فرایند پژوهش از جمله پیامدهای ضعف در آموزش محتوایی روش تحقیق است که مشهود می‌باشد. برای مثال از همان ابتدا تردید در تناسب رویکرد کیفی با موضوع مورد مطالعه و هدف پژوهش، دشواری در تدوین جزئیات طرح پژوهشی، نگرانی از طولانی‌بودن و عدم امکان پیش‌بینی زمان لازم برای اجرای طرح، از جمله موارد قابل‌ذکر است.

در آغاز تحقیق، پژوهشگر با این تردید مواجه می‌شود که آیا تناسبی بین پدیده مورد مطالعه و رویکرد کیفی وجود دارد؛ به‌بیان‌دیگر آیا انتخاب این رویکرد می‌تواند پاسخگوی پرسش‌های پژوهش او باشد و هدف او را تأمین کند. در صورتی که این پرسش به‌درستی پاسخ داده نشود، پژوهشگر تسلط کافی بر تحقیق مورد نظر نخواهد داشت و همواره با مجموعه‌ای از ابهامات تحقیق را پیش خواهد برد و در فرجام تحقیق، آنچه به‌دست خواهد آمد، یافته‌هایی مبتنی بر حدس و گمان و به دور از فرایند علمی خواهد بود. این ابهامات از یک‌سو به دلیل پیچیدگی رویکرد کیفی و از سوی دیگر، به دلیل ضعف در آموزش روش تحقیق برای دانشجویان رشته شهرسازی است؛ آموزشی که نه بر انسجام محتوایی روش تحقیق تأکید دارد و نه انسجام ساختاری فرایند روش پژوهش را مورد بررسی قرار می‌دهد و عموماً بر کلیات روش تحقیق که مباحث عامی در حوزه مطالعات علوم انسانی است، تمرکز دارد.

استفاده از اصطلاح «توصیفی- تحلیلی» به‌عنوان روش تحقیق در بسیاری از پایان‌نامه‌ها و مقالات شهرسازی نمونه‌ای آشکار از ضعف روش‌شناسی در پژوهش‌های کیفی در محیط شهری است. پژوهشگران بدون توجه به سطوح پنج‌گانه پژوهش، مستقیم به روش تحقیق (توصیفی- تحلیلی) اشاره می‌کنند. روشی که نه می‌توان بر پایه تحلیلی‌بودن، آن را در زمره روش‌های کمی به شمار آورد و نه می‌توان بر پایه توصیفی‌بودن، آن را جزء روش‌های کیفی محسوب کرد و نه می‌توان ویژگی‌ها و اصول روش تحقیق ترکیبی (کمی- کیفی) را در فرایند پژوهش مشاهده کرد تا دست‌کم بتوان آن را رویکرد ترکیبی داشت. پژوهشگر در انجام هر پژوهش و انتخاب روش‌شناسی باید ماهیت محیط مورد مطالعه یا مسئله پژوهش، محدودیت‌های احتمالی پژوهش نظیر زمان و منابع و پارادایم‌های زیربنایی و الهام‌بخش پژوهش (فرضیه‌ای- استقرایی، کلی‌نگر- قیاسی) را مورد مذاقه قرار داده و مهم‌تر از همه اینکه باید بین موضوع مورد مطالعه و روش‌شناسی نوعی سازگاری وجود داشته باشد (دانایی‌فرد و مظفری، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

از آنجاکه مطالعات شهری دربرگیرنده موضوعات محیطی و عناصر تشکیل دهنده آن هستند (Shenton, 2004: 68). که خود این عناصر نیز، پدیده‌ها و اجزای پویایی را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین بدون ارتباط مستقیم یا غفلت از رفتار این پدیده‌ها، نتایج غیرقابل قبولی را برای پژوهش به همراه خواهد داشت. از سوی دیگر، اگرچه افزایش روزافزون پژوهش‌های محیطی در بستر مطالعات شهری، اهمیت و ضرورت رویکرد کیفی در این نوع مطالعات را افزایش داده، ولی با گذشت چند دهه از کاربرد این روش تحقیق، محدودیت و ضعف‌هایی در به‌کارگیری آن در مطالعات شهرسازی به چشم می‌خورد که در درجه نخست به ضعف آموزش در دروس مربوط به روش تحقیق (مثل سمینار مسائل شهری، روش تحقیق پیشرفته و حتی پایان‌نامه) برمی‌گردد. شکل زیر به نمونه‌ای از پژوهش‌های شهرسازی که بر پایه شاخص‌های مشخصی قابل تعریف می‌باشند، اشاره دارد. این شاخص‌ها، تعیین‌کننده عنصر پژوهش و به دنبال آن نمود کیفی یا کمی بودن رویکرد پژوهش است.

شکل (۴) - عناصر و شاخص‌های انتخاب نوع روش تحقیق در بستر مطالعات شهری

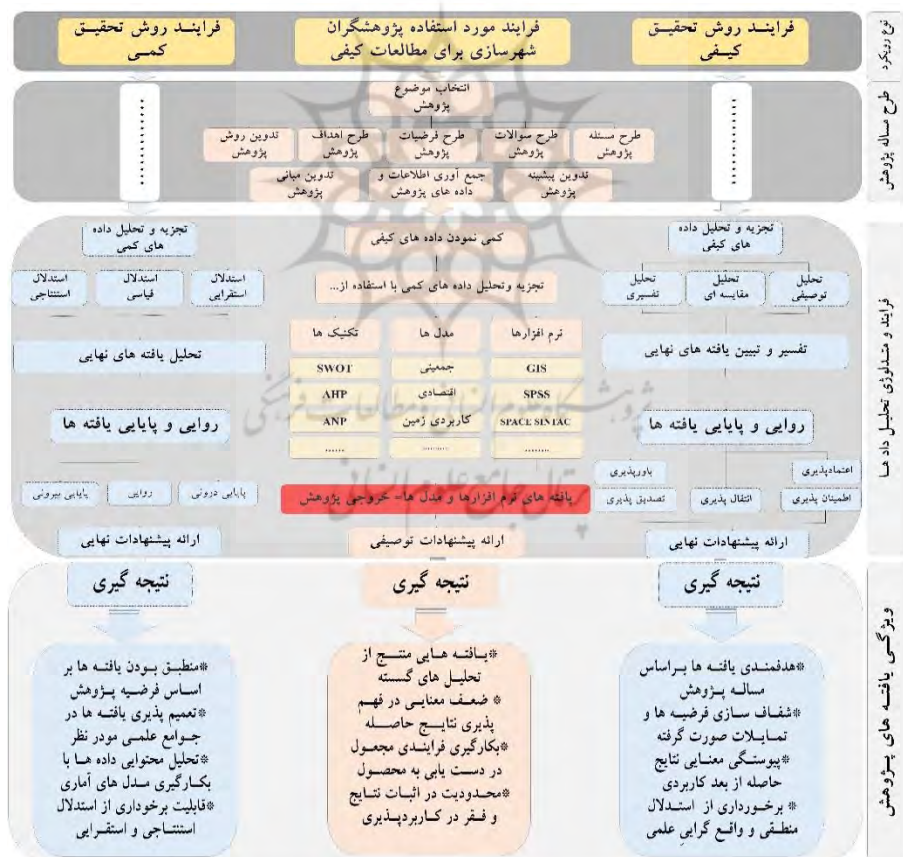
عناصر پژوهش	شاخص‌های روش پژوهش	نمونه پژوهش‌های شهری با تاکید بر مساله محوری
هدف پژوهش	اندازه‌گیری و تعمیم یافته‌ها	نقش مفصل در سازماندهی فضای شهری تهران
	درک پدیده‌های اجتماعی	عدالت جنسیتی در طراحی فضاهای شهری با تاکید بر حضور زنان
جامعه مورد مطالعه	تعریف دقیق و روشن جامعه	ساماندهی محور دار آباد تهران با تاکید بر موضوع پیاده‌مداری
	غیر قابل تعریف شدن جامعه	بررسی رابطه سرمایه‌های اجتماعی و برنامه ریزی توسعه محله مینا
متغیرهای تحقیق	قابل تعریف و کنترل	بررسی علل تخلفات ساختمانی در ساخت و ساز شهری
	غیر قابل تعریف و کنترل آن	جستجوی کیفیت‌ها و الگوهای فضایی در سکونتگاه‌های غیررسمی
نحوه جمع‌آوری داده‌ها	آزمون - پرسشنامه	بررسی مقایسه‌ای ترجیحات محیطی مردم و گروه‌های موثر در حوزه‌های مسکنی
	مصاحبه - مشاهده	بررسی نقش محرک‌های حس در ادراک فضاهای شهری

(مأخذ: نگارندگان)

۳-۴. ضعف در آموزش محتوایی روش‌های کمی برای تحلیل کیفیت‌ها در مطالعات شهرسازی افراد به‌جای اینکه از محتوا و مبنای اصلی تحلیل‌های کمی آگاهی داشته و آموزش لازم را کسب کرده باشند، به آموزش سطحی برخی دوره‌های کوتاه‌مدت که عمدتاً نرم‌افزارهای مربوط به تحلیل‌های کمی در حوزه مطالعات و پژوهش‌های شهری است، مشغول می‌شوند. در ادامه با توجه به ماهیت کیفی بودن مسائل شهری، پژوهشگران با انتخاب این رویکرد، فرایندی را در پژوهش طی می‌کنند که چالش اساسی در اعتمادپذیری یافته‌های حاصله را رقم می‌زند. این فرایند بدین نحو است که به دلیل ماهیت کیفی موضوعات شهری، داده‌ها نیز ماهیت کیفی داشته؛ لذا با کمی‌سازی این داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها با استفاده از نرم‌افزارها، الگوها و فنون تصمیم‌گیری، پژوهشگران به‌جای درک صحیح و عمیق از نتایج تحلیل‌های کمی و

چگونگی تفسیر آنها، نسبت به خروجی‌ها منفعل بوده و این امر سبب می‌شود که فهم درستی از نتایج در مطالعات پیچیده کیفی شهری نداشته باشند. علت این است که نرم‌افزارها و الگوهای کمی به جای اینکه فن و ابزاری برای رسیدن به هدف و یافته‌های پژوهش ایفای نقش کند، خود روش تحقیق محسوب می‌شود؛ در نتیجه یافته‌های آن، خروجی پژوهش تلقی می‌شود. در ادامه فرایند مذکور، با توصیف و تفسیر سطحی یافته‌ها، مستقیم به نتایجی دست می‌یابد که هیچ‌گونه روایی و پایایی متناسب با روش کمی یا روش کیفی را اجرا نمی‌کند و عامل اساسی عدم اطمینان‌پذیری نتایج را رقم می‌زند؛ در نتیجه نتایج خروجی از پژوهش که منجر به تهیه برنامه‌ها و طرح‌های توسعه شهری می‌شود را با ابهاماتی همراه می‌سازد. در شکل زیر فرایند روش تحقیق مورد استفاده پژوهشگران شهری برای مطالعات کیفی با فرایند پژوهش‌های کمی و کیفی در سطوح مختلف؛ نوع رویکرد، طرح مسئله پژوهش، فرایند و روش‌شناسی تحلیل داده‌ها و ویژگی یافته‌های پژوهش مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است.

شکل (۵) - مقایسه فرایند روش تحقیق کمی و کیفی با فرایند مورد استفاده پژوهشگران

(مأخذ: نگارندگان)

۴-۴. چالش‌های پایانی پژوهش: «ضعف در اعتبار و پایایی یافته‌های کیفی در پژوهش‌های شهرسازی»

تردید در تعمیم‌پذیری یافته‌ها، نگرانی از میزان اعتمادپذیری و باورپذیری نتایج و دشواری در توجیه وثوق یافته‌ها مهم‌ترین چالش‌های پژوهشگران در پایان مطالعات کیفی است (منصوریان، ۱۳۸۸: ۶۴). پنج مفهوم اساسی اعتمادپذیری، باورپذیری، اطمینان‌پذیری، انتقال‌پذیری و تصدیق‌پذیری، معیارهای ارزیابی تحقیقات کیفی معرفی می‌شوند (فلیک، ۱۳۸۷: ۴۲۰؛ به نقل از (Lincoln & Goba, 1985; Shenton, 2004: 70)). مفاهیمی که لینکلن و گوبا معرفی می‌کند در واقع جایگزین روایی و پایایی تحقیقات کمی است که از راه علم پوزیتیویستی قابل اثبات است. به دنبال کیفی شدن پژوهش‌های شهرسازی، پژوهشگران به دلیل درک ضعیف از تحلیل و تفسیر یافته‌ها و نتایج این نوع پژوهش‌ها، به اصول پنج‌گانه پایایی پژوهش‌های کیفی (اعتمادپذیری، باورپذیری، اطمینان‌پذیری، انتقال‌پذیری و تصدیق‌پذیری) اهمیت نداده و چه‌بسا در فرایند پژوهش نیز از این اصول غافل بوده و یافته‌های پژوهش را با ابهاماتی همراه می‌کنند. برای نیل به ارائه راهکارهایی جهت رفع چالش‌های پایانی رویکرد کیفی، نیاز به تحلیل پنج هسته اصلی پژوهش کیفی با تأکید بر مطالعات شهری است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

اعتمادپذیری: اعتمادپذیری در پژوهش‌های کیفی درصدد پاسخ این پرسش است که «تا چه اندازه می‌توان به درستی یافته‌های حاصل از یک پژوهش کیفی اعتماد داشت؟» طرح این پرسش از آنجا ناشی می‌شود که پژوهش‌های کیفی در مطالعات شهری از کمیت‌پذیری داده‌ها فاصله گرفته و با پدیده‌ها، افکار و اذهان جامعه مورد نظر سروکار دارد، لذا اعتمادپذیری در رابطه با آنچه به خروجی و یافته‌های پژوهش منجر می‌شود، همواره با چالش‌هایی روبه‌رو است.

باورپذیری: باورپذیری پژوهش، نشئت گرفته از پاسخ به این پرسش است که «آیا نتایج به‌دست آمده از تحلیل‌ها و تفسیرهای پژوهشگر، حاصل تحلیل واقعی او یا مبتنی بر نظر شخصیش است؟» با توجه به فرایند و ساختار پژوهش‌های کیفی، نحوه تحلیل و تفسیرهایی که پژوهشگر اعمال می‌کند، بسیار پیچیده‌تر از چیزی است که در طرح‌های کمی اعمال می‌شود. بنابراین خروجی و نتایج پژوهش‌های کیفی از قطعیت نتایج پژوهش‌های کمی برخوردار نیست، از این‌رو، به‌خصوص در مطالعات شهرسازی، نحوه تفسیر و تحلیل یافته‌ها باید مبتنی بر واقعیت‌ها و بر پایه علمی باشد تا مبتنی بر نظر شخصی پژوهشگر.

اطمینان‌پذیری: قابلیت اطمینان یعنی اینکه «آیا یافته‌های پژوهش ریشه در داده‌های واقعی دارند و تناسب لازم بین موضوع مورد بررسی و شیوه گردآوری داده‌ها وجود داشته

است؟» قابلیت اطمینان در پژوهش‌های کیفی ارتباط تنگاتنگی با مفهوم پایایی در پژوهش کمی دارد. در فرایند پژوهش‌های کیفی، ثبات داده‌ها زمانی محقق می‌شود که گام‌های پژوهش از راه بررسی اقدامی نظیر داده‌های خام، جداول تخصیص داده‌ها در هنگام فرایند کار، ممیزی شوند (Campbell, 1996).

انتقال پذیری: انتقال پذیری به توانایی یافته‌های پژوهش برای تعمیم‌پذیری اشاره دارد، لذا قابلیت انتقال یعنی اینکه «آیا اجرای دوباره پژوهش به نتایج مشابهی ختم خواهد شد؟» در مطالعات کیفی شهری که عموماً بر پایه روش مصاحبه‌ای استوار است، قابلیت انتقال از راه تکرارپذیری نظری در نمونه مصاحبه‌شونده ایجاد می‌شود (عباس‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۶). انتقال‌پذیری شکل مهمی از تعمیم‌پذیری ارتباطی است که در آن، پژوهش هم جنبه نظری و هم جنبه علمی دارد (ایمان و غفاری‌نسب، ۱۳۹۱: ۴۷).

تصدیق‌پذیری: اصل تصدیق‌پذیری یک پژوهش بر میزان اثبات‌پذیربودن نتایج و یافته‌های آن پژوهش تأکید دارد و اینکه «آیا می‌توان با استدلال منطقی از تحلیل‌های به‌عمل آمده دفاع کرد؟» در عموم پژوهش‌های شهرسازی به‌خصوص مطالعاتی که مبتنی بر رویکرد کیفی است، تصدیق‌پذیری پژوهش بیشتر بر فرایندی منجر به نتایج و یافته‌های تحقیق شده است، تمرکز دارد؛ این فرایند باید هم کامل و منسجم بوده و هم در جهت دستیابی به پرسش‌های پژوهش از هدفمندی علمی و منطقی برخوردار باشد.

شهرسازی و معماری به‌عنوان رشته‌های پایه‌ای در برقراری ارتباط بین علوم انسانی و علوم فنی، با توجه به تنوع حوزه‌های پژوهشی در بستر خود، با پیچیدگی‌ها و محدودیت‌های جدی در عرصه پژوهش و تحقیق همراه است. از جمله این محدودیت‌ها عبارت است از: «تولید معماری و شهرسازی ناشی از نیاز جامعه است، باید به جامعه به‌عنوان بستر، نگاهی دقیق داشت؛ رابطه معماری و شهرسازی رابطه بین محیط طبیعی و مصنوع است باید محیط طبیعی و مصنوعی را شناخت؛ جهان‌بینی مذهب و فرهنگ بر شکل‌گیری معماری و شهرسازی مؤثرند» (حیدری، ۱۳۹۴: ۱۱۷). در نتیجه باید به این نکته توجه داشت؛ پژوهش‌هایی که در حوزه مطالعات شهری با استفاده از رویکرد کیفی انجام می‌شود باید بر اساس فرایندی استوار باشد که هم از نظر علمی دقیق و هدفمند باشد و هم آموزش روش پژوهش اصول مذکور را رعایت کند. در بستر پژوهش‌های پیچیده کیفی در حوزه مطالعات شهرسازی، این عناصر پنج‌گانه رویکرد کیفی در ابعاد مختلف در پژوهش نمود پیدا می‌کند. از شاخص‌ترین این ابعاد می‌توان به فرایند دستیابی به خروجی‌های پژوهش، هم از بعد ساختاری این فرایند و هم از بعد محتوایی آن اشاره کرد. ضعف در پایایی پژوهش‌های شهرسازی، به‌خصوص مطالعاتی که بر پایه کیفیت

استوار است، با تأثیرگذاری منفی بر طرح‌ها و برنامه‌های توسعه شهری که در حقیقت حلقه اتصال حوزه پژوهش و حوزه توسعه عملی شهرسازی است؛ پیامدهایی به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر کالبدی فضایی و کنش‌های اجتماعی بین شهروندان، به دنبال دارد. این فرایند به صورت شماتیکی و نمودار در شکل زیر قابل بیان است.

شکل (۶) - فرایند تأثیرپذیری طرح‌های توسعه شهری از ضعف‌های روش‌شناسی پژوهش

(مأخذ: نگارندگان)

۵. ارائه پیشنهادها و نتیجه‌گیری

۵-۱. تبیین رویکردهای مناسب آموزشی برای تقویت روش‌شناسی کیفی در مطالعات شهرسازی

در فرایند پژوهش‌های شهری، با توجه به مرسوم‌شدن به کارگیری روش‌های کیفی در بستر مطالعات، آنچه کمتر مورد توجه نویسندگان و پژوهشگران قرار گرفته، حلقه نهایی فرایند تولید علم یعنی «ارزیابی محصول پژوهش» است. پایه‌ای‌ترین عنصر تقویت‌کننده این حلقه حیاتی در پژوهش، «آموزش صحیح روش‌شناسی پژوهش» است. در راستای توجه به ضعف محتوایی و ساختاری روش تحقیق مورد استفاده در پژوهش‌های شهری، جامعه پژوهشی شهرسازی نیازمند ارائه رویکردها و راهکارهای آموزشی و پژوهشی مناسب و اجرایی در جهت تقویت روش تحقیق و به دنبال آن علمی‌تر کردن یافته‌های بدست آمده است. در این راستا مقاله حاضر به دنبال تحلیل صورت گرفته، به ارائه سه راهکار آموزشی متناسب با مسئله پژوهش حاضر می‌پردازد:

تقویت آموزش روش تحقیق در مطالعات شهری: شهر و مطالعات شهری با توجه به پویایی و تنوع پدیده‌های آن، غیرقابل محاسبه و اندازه‌گیری با روش‌شناسی‌های رایج در پژوهش‌های کمی است، لذا کیفیت را می‌توان جزء جدایی‌ناپذیر پژوهش‌های شهری به شمار آورد، اما این کیفیت باید در ساختار و محتوای روش تحقیق ماهیت و درون‌مایه خود را حفظ کند تا نتایج و یافته‌های پژوهش، بتواند اعتماد و اطمینان لازم را برای پژوهشگران ارائه دهد. مهم‌ترین راهکار در جهت سازمان‌دهی این فرایند، آموزش صحیح و اصولی روش تحقیق به پژوهشگران شهرسازی از مقیاس طراحی تا برنامه‌ریزی شهری و منطقه است، به طوری که روش تحقیق آموزش داده شده کاملاً با ساختار یک پژوهش شهری تناسب داشته و فرایند علمی‌تری را از انتخاب موضوع تا خروجی پژوهش ارائه دهد. مهم‌ترین نکته در آموزش روش تحقیق در رشته شهرسازی (و گرایش‌های سه‌گانه آن؛ برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری) را می‌توان تقویت انسجام و ساختار به‌هم‌بافته و نظام‌مند در آموزش دروس ارائه‌شده نام برد؛ آموزشی که بتواند ماهیت و جایگاه علمی و پژوهشی مطالعات شهرسازی را در میان سایر علوم تقویت کرده و در عرصه حرفه‌ای نیز به ارائه طرح‌ها و برنامه‌هایی باکیفیت منجر شود. چشم‌انداز این الگو را می‌توان، تدوین پژوهشی کاملاً علمی و کاربردی در بستر مطالعات شهری ذکر کرد؛ به طوری که خروجی پژوهش هم در زمینه بنیادی علم شهرسازی و هم در زمینه کاربرد آن در بستر شهرها، به توسعه و رونق دانش شهرسازی بومی کمک خواهد کرد.

تغییر محتوایی آموزش نرم‌افزارها و مدل‌های کمی رایج در حوزه مهندسی شهرسازی: همان‌طور که در بخش چالش محتوایی در آموزش روش‌های کمی ذکر شد، به دنبال آموزش‌های سطحی از نرم‌افزارها و مدل‌های کمی در مطالعات شهری، پژوهشگران نسبت به درک صحیح و عمیق از نتایج تحلیل‌های کمی و تفسیر چگونگی آنها منفعل بوده و باعث می‌شود فهم صحیحی از نتایج و یافته‌های تحقیق و به دنبال آن تفسیر و تحلیل آنها در اغلب مطالعات پیچیده کیفی شهری نداشته باشند. این مشکل اساسی سبب می‌شود که تحلیل و تفسیر یافته‌ها توسط پژوهشگران در اغلب موارد با تردید جدی مواجه شود. آموزش کوتاه‌مدت کاربرد نرم‌افزارها و مدل‌های تحلیل کمی، هرچند در جای خود مغتنم و لازم است، ولی این سوءتفاهم را دامن می‌زند که پژوهشگر درک صحیح از ساختار، فرایند و نتایج حاصل از نرم‌افزار یا مدل انتخابی برای پژوهش را نداشته و به دنبال آن توانایی برقراری ارتباط بین یافته‌های حاصل از پژوهش کمی با اهداف و تحلیل‌های حاصل از پژوهش کیفی را نخواهد داشت. آموزش پژوهش‌محوری نرم‌افزارها و مدل‌های کمی رایج در شهرسازی که با تحلیل منطقی و

علمی هم‌راستا باشد، بی‌گمان بر کیفیت یافته‌های خروجی پژوهش‌های کمی و حتی کیفی در پژوهش‌های شهرسازی و به دنبال آن در برنامه‌های اجرایی در بستر شهرها مؤثر خواهد بود.

بسترسازی برای حرکت از ارائه الگوهای ذهنی و شماتیکی به الگوهای مفهومی و

کاربردی: به دنبال ضعف در فرایند روش تحقیق در مطالعات شهری، پژوهشگران در نتایج حاصله بیشتر به دنبال ارائه الگوهایی ذهنی و شماتیکی حاصل از تفسیر و توصیف یافته‌ها و ارائه راهکارها و پیشنهادها کاملاً سطحی هستند؛ راهکارهایی که عموماً از سطح راهبردها و سیاست‌های شهری فراتر نرفته و بیشتر ماهیت درمانی برای مسائل شهری داشته تا ماهیت پیشگیری. لذا به دنبال تقویت آموزش روش تحقیق، این فرایند باید به سمت ارائه الگوهای مفهومی، کاربردی و علمی‌تر تغییر جهت دهد؛ زیرا از یک‌طرف، این فرایند به‌جای پیشرفت و ترقی در بخش پژوهش، پسرفت‌هایی را برای شهرسازی کشور به همراه دارد و از طرف دیگر، آنچه حوزه اجرایی از حوزه پژوهش و مطالعات شهری و شهرسازی انتظار دارد؛ پژوهش‌های کاربردی، علمی و با کیفیت اجرایی برتر است.

فرجام

با توجه به میان‌رشته‌ای بودن پدیده شهر و شهرسازی، روش پرداختن به آن نیز نوعی میانگی و بینابینی را می‌طلبد. به تعبیر علمی‌تر، شهر متنی است که روش خوانش آن حرکت در آن است و در خلال این حرکت می‌توان آن را درک کرد. این حرکت در بستر پژوهش‌های کیفی نمود واقعی پیدا می‌کند. باوجود همه امکانات و محدودیت‌هایی که روش تحقیق کیفی دارد، به‌کارگیری این روش در بستر مطالعات شهری نوعی دیگر از چالش‌های روش‌شناسی را مطرح می‌سازد؛ چالشی که از یک‌سو، اصالت یافته‌ها در مطالعات شهری و از سوی دیگر کیفیت اجرایی طرح‌ها و برنامه‌های شهری را با ضعف‌های اساسی همراه می‌سازد. با کم‌توجهی و حتی در برخی موارد بی‌توجهی پژوهشگران شهرسازی به پایایی پژوهش در مطالعات کیفی، ساختار و محتوای مطالعات از ساختار و محتوای علمی و منطقی فاصله گرفته و درک نادرست از فرایند و اصول روش‌های کیفی، همواره نتایج و یافته‌های حاصل را از اعتماد و اطمینان‌پذیری ممکن خارج کرده و مخاطبان را نسبت به نتایج حاصل‌شده به شک و تردید می‌اندازد.

آنچه بهبود و تقویت روش پژوهش در مطالعات شهرسازی را منجر شده و به کاربردی و اجرایی‌تر کردن نتایج حاصل از پژوهش‌ها در جامعه شهری کشور الهام می‌بخشد، عبارت است از: آموزش صحیح و پایه‌ای درس روش تحقیق از مقطع کارشناسی تا دکتری در رشته‌های علوم شهری به‌طور عام و رشته مهندسی شهرسازی به‌طور خاص است. به‌طوری‌که آموزش این درس، پایه و اساس یادگیری و پیاده‌سازی دیگر تخصص‌های رایج در حوزه شهرسازی نیز

به‌شمار می‌آید. آموزش روش تحقیق را می‌توان پایه‌ای‌ترین عنصر در نظام آموزش تحصیلات تکمیلی تلقی کرد، به‌نحوی که تبدیل آموزش ارائه‌شده به پژوهش‌های خروجی، ارتباط مستقیمی با نحوه آموزش این درس (روش تحقیق) دارد. تحلیل اعتبار و پایایی پژوهش‌های کیفی در فرایندی که در مقاله حاضر صورت گرفته است، از یک‌سو با تحلیل چالش‌های آموزشی در درس روش تحقیق در رشته مهندسی شهرسازی، بر نقاط ضعف نظام آموزشی در تحصیلات تکمیلی تأکید کرده و از سوی دیگر، با بررسی روش‌شناسی‌های علمی رایج، این ضعف‌ها به‌صورت کاملاً آموزشی در جهت اصولی کردن روش تحقیق مورد استفاده پژوهشگران مهندسی شهرسازی، مورد تحلیل قرار گرفته است.

منابع فارسی

- آندرانوویچ، گرگوری (۱۳۸۲)، *روش‌های پژوهش شهری*، ترجمه سیدمحمود نجاتی حسینی، تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
- ایمان، محمدتقی و اسفندیار غفاری‌نسب (۱۳۹۲)، «تعمیم‌پذیری و چالش‌های آن در تحقیقات کیفی»، *نشریه پژوهش*، دوره چهارم، شماره ۷: ۳۵-۵۰.
- براتی، ناصر، زهره داودپور و مرجان منتظری (۱۳۹۲)، *روش تحقیق در مطالعات محیطی*، تهران: ساکو.
- پاول، رونالد (۱۳۷۹)، *روش‌های اساسی پژوهش برای کتابدوان*، ترجمه نجلا حریری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- پوراحمد، احمد و سیروس موسوی (۱۳۸۷)، «روش‌های کیفی در تحقیقات جغرافیایی»، *مجله رشد آموزش جغرافیا*، دوره ۲۲، شماره ۸۴: ۱۱-۴.
- حیدری، شاهین (۱۳۹۴)، *درآمدی بر روش تحقیق در معماری*، چاپ دوم، تهران: فکر نو.
- حریری، نجلا (۱۳۸۵)، *اصول و روش‌های پژوهش کیفی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- خداوردی، حسن (۱۳۸۷)، «روش‌شناسی پژوهش کیفی»، *جامعه‌شناسی*، دوره چهارم، شماره ۱۳: ۲۷-۴۴.
- خسروی، محمدرضا (۱۳۸۷)، «مفهوم اعتبار (پایایی) و روایی در تحقیق کیفی»، *ماهنامه نگرش راهبردی*، شماره ۹۳ و ۹۴: ۱۸۴-۱۷۱.
- خنیفر، حسین، نفیسه زروندی و جواد زروندی (۱۳۹۰)، «بررسی جایگاه پژوهش‌های کیفی در روش‌شناسی علوم انسانی»، *پژوهش*، سال سوم، شماره ۱: ۹۲-۷۵.
- دانایی‌فرد، حسن و زینب مظفری (۱۳۸۷)، «ارتقای روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی مدیریتی: تأملی بر استراتژی‌های ممیزی پژوهشی»، *پژوهش‌های مدیریت*، سال اول، شماره ۱: ۱۶۲-۱۳۱.
- دلاور، علی (۱۳۷۴)، *مبانی نظری و علمی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران: رشد.
- عباس‌زاده، محمد (۱۳۹۱)، «تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی»، *مجله جامعه‌شناسی کاربردی*، سال ۲۳، شماره ۴۵: ۱۹-۳۴.

عزمی، آئیژ (۱۳۸۷)، «کاربرد روش تحقیق در مطالعات روستایی (با تأکید بر مفهوم گروه‌های کانونی)»، *مجله مسکن و محیط روستا (مسکن و انقلاب)*، دوره ۲۷، شماره ۱۲۳: ۶۸-۷۵.
عیوضی، محمدرحیم و عین‌الله کشاورزترک (۱۳۹۲)، «الگوی فرایندی سیستم برنامه‌ریزی فرهنگی در نظام توسعه شهری با رویکرد آینده‌پژوهی»، *مطالعات آینده‌پژوهی*، سال دوم، شماره ۸: ۲۶-۱.

روحانی، حسن (۱۳۸۸)، «زمینه‌ها و رویکردهای پژوهش کیفی»، *راهبرد*، دوره ۱۹، شماره ۵۴: ۲۹-۷.
ریاضی، سیدابوالحسن (۱۳۹۲)، «شهر؛ پدیده‌ای میان‌رشته‌ای»، *مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره ششم، شماره ۲: ۱۱۹-۱۳۲.

صدوقی، مجید (۱۳۸۷)، «بازبینی و متناسب‌سازی معیارهای ارزیابی پژوهش کمی برای مطالعات کیفی»، *فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی*، دوره ۱۴، شماره ۵۵: ۳۱-۹.
مارشال، کاترین و گرچن راس من (۱۳۸۶)، *روش تحقیق کیفی*، ترجمه علی پارساییان و سیدمحمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

محمدی، بیوک (۱۳۸۷)، *درآمدی بر روش تحقیق کیفی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

منصوریان، یزدان (۱۳۸۸)، «امیدها و تردیدهای پژوهشگران به رویکرد کیفی در فرایند پژوهش»، *مجله تخصصی کتاب ماه کلیات*، سال سیزدهم، شماره ۱۴۷: ۶۵-۶۰.

منابع لاتین

Campbell, Trudy (1996), "Technology, Multimedia, and Qualitative Research in Education", *Journal of Research on Computing in Education*, Vol.30, No.2: 122-132.

Creswell, W. John (2003), *Qualitative Quantitate and Mixed Methods Approaches*, New York: Sage Publication.

Lincoln, S, Yvonna and Cuba.G.Egon (1995), *Naturalistic Inquiry*, New York: Sage Publications.

Gaber, John (1993), "Reasserting the Importance of Qualitative Methods in Planning", *Landscape and Urban Planning*, Vol.26, No.1: 137-148.

Marshall, Catherine and Rossman. B. Gretchen (2010), *Designing Qualitative Research*, New York: Sage Publication.

Neuman, W. Lawrence (2013), *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Pearson Education Limited 2014.

Seale, Clive (2006), *Qualities Evaluation Research, Editors: David Silverman, Jaber F. Gubrium, Giampietro Gobo*, SAGE Publications Ltd.

Schobel, Soren (2006), "Qualitative Research as a Perspective for Urban Open Space Planning", *Journal of Lund Scape Architecture*, Vol.1, No.1: 38-47.

- Shenton, K. Andrew. (2004), "Strategies for Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projection", *Education for Information*, Vol.22, No.2: 63-75.
- Sulaiman Y. (2012), "Qualitative and Quantitative Approaches to the Study of Poverty: Taming the Tensions and Appreciating the Complementarities", *The Qualitative Report 2012*, Vol.17, No.20: 1-19.
- Tracy, S. J. (2013), *Qualitative Research Methods*, UK: Wiley-Blackwell.

